М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тургулаар болгай деп бодаар-дыр мен. Бистиң улуг чуртувуска эде тургустунуушкуннуң чорудулгазын шимчелин болгу дег удуртулга болгаш чепсек-херексел чокта ниитилелди октап болбас-ла болгай. Ынчалзадаа хөй нуруузунда санал-оналы мындыг болду — СЭКП ТК-ның платформазында ону быжыглап каан, эде тургустунуушкуннуң, ниитилелди чаартырыныңа база СЭКП-ни чаартырыныңа оруктарынга үези келген айтырыгларны шиитпирлээр херек. Ол кол түүл.

Ийиги бодал бо, ону медальдың ийиги талазы деп чугаалаар ийик мен. Шиитпирлиг хөделир херек деп чүвени бис ам үгле угаанывыс-биле эвес, бүгү сагыш-сеткиливис-биле билип турар бис. ТК, чазак, Дээди Совет хөделир апаар. Оларга даалга берип турарывыс ол дивейн-дир мен. Бис бодувустуң туружувусту чугаалап турарывыс ол. А эң кол чүве, ол бүгү органнарда бактаап турар коммунистер ол үнелелди барымдаалап хөделир ужурлуг. Ө чидирбес ужурлуг бис. Партия Төп Комитединиң адрезинге чөптүү-биле чугаалаандыр: Ам озалдап болбас. арыг бодалдарывыска артары-биле, оларны быжыглаар болгаш дедир бодалдарны ажып өртер болгаш дуй шавар сорулга-биле хайым, чаңгыс талалыг эвес, нарын ажыл-чорудулганы удуртур херек.

Чазакта коммунистер база хөделир херек. Бо Пленумга платформаны сайгарып чугаалажып турар үеде бис оларның үзелин дыннавадывыс дээрзин, чазакта ажылдап турар партия кежигүннеринге эштер шын сагындырган деп бодап тур мен. Ындыг чугаа улус депутаттарының ийиги Съездинге болган дижип турлар. Ол барымдаа эвес-тир. Маңаа база чугаа херек турган. Чазак ам практиктиг хөй ажыл-херек кылып турар болганда, ооң чугаалаптар чүвези бар. Бүгү партияга уг-шиг бээр, ол херектөрни деткиир, быжыктырар дээш ТК кежигүннеринге ол базымнарны хынаары чугула турган. Чүнүн-даа мурнуында Съездиниң түүлдүг деп көргени программаны бистиң деткээнивис дугайын чугаалаар херек. Бүгү тодаргай түүлдү олар тода база долу билип алзын дээш, ТК кежигүннеринге, партия комитеттериниң секретарларынга оларны чедирериниң арга-хевирлерин чазак тыптар деп бодап тур мен.

Эде тургустунуушкуннуң өзек айтырыгларының талазы-биле чугула шиитпирлерни, чуртта байдалды орталандырарын оон улустуң манап турары Дээди Советке база хөделир апаар. Коммунистер бүгү-ле участоктарга идепкейлиг болгаш дээштиг ажылдаар ужурлуг. Күштерни эде тургузуп тургаш, каттыштырары база эде тургустунуушкунну болгаш практиктиг ажыл-херектерни шиитпирлии-биле бурунгаар чылдырары биске чугула. Ийиде, ол-дур.

Эде тургустунуушкуннуң каъттарынче хаңылап киргенивис тудум, каът бүрүзүнге дегген тудум, удурдедир туржун турар талаларның туруштары, сонуургалдары билдинип орар. Ол мында ындыг болуп турарын көрдүвүс. Ол бистиң ниитилеливистиң бүгү амыдыралының илерели-дир.

Мында санал-оналывыс солчуп, берге дискуссия-биле түңнел үндүрүп турарывыс чамдыкта бистин бодувустуң сеткил-сагыжывыска база дээп турар. Бо залдан чидиг сөстер чаңгыланып тур. Ынчалза-даа келзе-келзе кол чүведе үстүкүвүс ышкаш — депшилгелиг түңнелде. Ынчангаш ол түңнелдің баазазынга ажыл-херектерни мөөңнээр херек.

Дискуссия болган. Шиитпир хүлээп алдынган. Программа бадылаттынган. Угшиг бар. Кымның чүну эдипкенин, ооң кымны «шыкпыыштаанын» сактып турбайн, ажылдаар херек. А бисте ындыг специалистер бар болдур ийин! Дискуссия дээр өй-тап түүл чоруп турар, санал-оналдың плюрализми дээрге бириг-гээр бодал-дыр, ол дээрге чаа ёзу-биле көрген демократтыг централизм-дир — бо чүүлге канчап-даа чаңчыгып чадап тур бис ийин. Ол ажык дискуссиялар-дыр, олар чурттуң салым-чолу, а ооң дензизин алыр болза делегейниң база салым-чолу шиитпирлеттинип турар үеде, эде тургустунуушкуннуң үндезин айтырыглары дээш ышкаш ындыг чугула айтырыгларны чугаалажып турар. Бот-боттарынга дүжүп берип, сеткил-сагыжывысты камнап, кээргеп турар арга маңаа турар бе? Ол бүгү ырап чораан болгаш дедир келбес ужурлуг. Даап бодаан херек чок; моон-биле херек бүдүрүп болур, а дөө ол-биле хоржок деп аан. Бистер шуптувус кадыг болур ужурлуг бис, эгин кожа туруп алгаш, хөделир херек! Эвилелдер, бөлүглежишкиннер кылып чарылбас аан! Ынчаар болзувусса, партияны-даа, чуртту-даа ат кылганывыс ол.

Политбюро кежигүннериниң аразында болган дискуссия дугайын чугаалаксадым. Политбюроның үреттүңнелдиг ажылында бөгүн шаптыктаптар чөрүшкектер чок дээрзин шахтёрлар-биле ужуражып турган, шынын чугаалаан мен. Бодалдарның демисели бар, дискуссия улам чидип орар, ол билдингир.

Эш Мальков, Политбюрода аңгыланы берген чорук бар, үүү-даа чүве буурап баксыраан деп чигзиниишкин кымга-даа турбазын дээш ону чугаалап тур мен, Ындыг чүве чок, ындыг үүүл тыптып келбезин дээш кызыдар херек. Бистер амгы үеде ТК-да, Политбюрода, бүгү партияда кончуг шыңгыы шылгалданы тудуп турар бис, ынчангаш чогуур деңнелге турар херек.

Ол «чогуур деңнел» дугайын-а ыш сөс. Алексеевтиң маңаа чугаалаан үүүлдерин кончуг-ла таарзының дыннадым. Ол үүгле юрист эвес, философчу көрүүшкүниүг кижи-дир. Ындыг шыңарлар — бодуиуң бодалдарын тодаргай, билдингир кылдыр илередип билири болгаш калбак хемчээлдии-биле бодап көөрү кижиге кезээде ажыктыг. Мен ол дугайын чугаалаан мен, ону Конституция хайгааралының комитединиң даргазының албан-дужаалынга депшидип турувуста, мен аңаа ындыг янзылыг характеристиканы берген мен.

Сергей Сергеевичиниң бодалынга үүге таарзынып турар мен. Бистер шыңгыы эргилделиг үе-чадада келген болгаш кончуг нарын болуушкуннарда хаара туттура берген бис, чүну кылып турарывысты база ооң кандыг түңнелдер тургустунуп кэрин бүрүну-биле эки үнелеп ап күш четпейн турар бис. Аграр айтырыгларның аар чүүгүнүң болгаш социал-экономиктиг байдалдың чидиглениишкини бисти чай алдырбайн чыттыр базып турары база бир бергедеп турар чүвевис ол. Бистер хөй үүлдериниң өйүн эрттирипкен Ындыг чүве чок, ындыг үүүл тыптып келбезин дээш кызыдар херек. Бистер амгы үеде ТК-да, Политбюрода, бүгү партияда кончуг шыңгыы шылгалданы тудуп турар бис, ынчангаш чогуур деңнелге турар херек.

Ол «чогуур деңнел» дугайын-а ыш сөс. Алексеевтиң маңаа чугаалаан үүүлдерин кончуг-ла таарзының дыннадым. Ол үүгле юрист эвес, философчу көрүүшкүниүг кижи-дир. Ындыг шыңарлар — бодуиуң бодалдарын тодаргай, билдингир кылдыр илередип билири болгаш калбак хемчээлдии-биле бодап көөрү кижиге кезээде ажыктыг. Мен ол дугайын чугаалаан мен, ону Конституция хайгааралының комитединиң даргазының албан-дужаалынга депшидип турувуста, мен аңаа ындыг янзылыг характеристиканы берген мен.

Сергей Сергеевичиниң бодалынга үүге таарзынып турар мен. Бистер шыңгыы эргилделиг үе-чадада келген болгаш кончуг нарын болуушкуннарда хаара туттура берген бис, чүну кылып турарывысты база ооң кандыг түңнелдер тургустунуп кэрин бүрүну-биле эки үнелеп ап күш четпейн турар бис. Аграр айтырыгларның аар чүүгүнүң болгаш социал-экономиктиг байдалдың чидиглениишкини бисти чай алдырбайн чыттыр базып турары база бир бергедеп турар чүвевис ол. Бистер хөй үүлдериниң өйүн эрттирипкен болгаш байдалды нарыыдадыпкан бис. Ол бүгү үүүлдер херек кырында туруп турар, ындыг болзажок олар бисти шын оруктан чайлатпас ужурлуг. Ол чорудулганы сайгара бодап көөр «бедик» биске турар ужурлуг. Социалистиг делегейде делегей хөгжүлдезинче эргилде, чаартыкчы чорудулгалар бооп турар. Эш Шаталиниң чугаалааны ышкаш, бистер амдаа хөй үүлдерни кылыр болгаш чүну кылып турарывысты тодарадып, угаап билип алыр ужурлуг бис. Келир үениң шын иле-демдектерин тургузуп турар бис, маңаа тактика талазы-биле частырыг кылбазы, бактажып аңгыланы бербези болгаш өскелерни коргуда бербези чугула.

Бир эвес бистер болуушкуннарны ындыг бедиктен үнелеп көөр болзувусса, таарымчалыг көрүүшкүн-дүр. А бир эвес ол болуушкуннар меңээ кандыг хамаарылгалыг апаарыл, соң даарта канчап баар ирги мен деп бодалдарны барымдаалай бээр болза... Ынчангаш мен Политбюрога үргүлчү мынча деп чугаалай бээр мен: бисте кончуг нарын айтырыг тургустунуп турар-дыр, бөгүнгү албан-дужаалдарывыс дугайын сагынмаалынар, даарта канчап баар ирги бис деп бодаваалынар, чүге дээрге чугаа чурт дугайында, соң хөгжүлдезиниң оруктарынын дугайында бооп турар-дыр деп аан:

Биске ындыг бедик ам дээрезинде тургустунмайы турар. Бөдүүн шиитпирлер хүлээп алыксап турар кижилер хөй, а ындыг шиитпирлер база тывылбайн турар. Бөдүүн шиитпирлер тывылбас болгаш тыптыпдаа келбес ындыг үе-чадада туруп турар бис. Чүвени эки билбес бөдүүн кижи бирээде, ийиде, үште, дөртте чүну кылырын салаа базып айтып берип тургаш, тодаргай харыдан бериңер деп дилеп кээрге, ону билип болгай-ла. Популистер ёзулут-ла ындыг үүүлдү кажарлап ажыглап турар. Башкарыкчы партия, бистиң чуртувус дээн ышкаш ындыг чуртка, ол орукче кажандаа кирип болбас ужурлуг. Бистер делегейде, чуртта бооп турар болуушкуннарны, ооң амгы байдалын, перспективазын кончуг тода көрүп билген турар ужурлуг бис.

Мен бодаарымга, кол үүүлге бистер ам дээрезинде частырыг кылбаан бис. Ындыг болзажок чогуур хемчеглерни ап чорударынга частырыгларны болдуруп, хожудаашкынны кылган бис, чорудулгаларны, ылаңгыя экономиктиг реформага, бир дески чорударын хандырбаан бис. Ол бүгү ажыл-херээвисти нарыыдаткан, политика талазы-биле согугларны берип турар. Ындыг болзажок ол дээрге бистиң үймеп дүвүрээривистиң, «дузалаңар» деп алгыра бээривистиң чылдагааны эвес-тир. Кайы-бир кижи «чечектелип турган күрүнеии буурадып дужүрүлер» деп-даа чугаалап турар, а өске-бир кижи ооң дора-даа кылдыр сөглегилеп орар. Олар ынча деп тура-ла, ооң соонда эде тургустунуушкун дээш туржуп турар бис, ырбакчылар эвес бис дигилей бээрлер. Херек кырында олар ёзулуг-ла ырбакчылар! Ол дээрге дүжүп берикчи хөөн-дүр.

Шыырак-ла Пленум болуп эрти, ооң кылган түңнелдери-даа улуг. Ындыг болзажок бир эвес бистер платформаның үндезининге бүгү кадык-чаагай болгаш эде тургузукчу күштерни партияга каттыштырбас, платформада кирген политиктиг айтыышкыннарывысты, планнарывысты шиитпирлиг бурунгаарлатпас болзувусса, ол бүгү үре-түңнелди бербес.

Силер мени деткип тур боор силер дээрзинге идегеп, бүзүреп турарымны илередиксеп тур мен: бистиң ниити хөрээвисти, эде тургустунуушкуннуң хөрээн, социалистиг ниитилелдиң чаартырының хөрээн шиитпирлиг бурунгаарладыр дээш бистер ам боттарывыстың харыысалгавысты улам тода билип алган бис, чепсегленип алганывыс-даа эки!

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

Февраль 6-да хүннүң ийиги чартыында Пленумга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын болгаш бо айтырыг талазы-биле М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Н. Н. Слюньков** чүве чугаалааш, амгы үениң социал-экономиктиг политиказының программазын платформа төлевилелинде киргенин демдеглээн болгаш эртем-техниктиг депшилгениң стратегтиг сорулгаларын шиитпирлээринге күрүнеңи дорт салдар чедирер политиказының дугайын аңаа немей киирери чугула дээрзинге Б. Е. Патониуң саналынга каттыжып турарын демдеглээн. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, моон уштунар байдалды экономиктиг реформаның бот-бодунга холбашкан ийи угланышыннарындан дилээри чугула бооп турар.

1989 чылдың декабрьда болган СЭКП ТК-ның Пленумунга чазактың программазынга хамаарыштыр бодумнуң кылганым шүгүмүүлелдеримни болгаш саналдарымны ам каталтавас мен. Олар күштүг бооп артар. Хереглел рыногунда үүү бооп турарыл? Күрүненің талазындан чогуур таарыштырылганы кылбаанындан чоннуң банкыларда агар саннарында салыышкыннары бүдүн чартык катап өскен, а оларның шыгжатпаан, холда тудуп турар акшазы үштүң бир кезиинге өскен. Акшаның ындыг чыылдазы хереглел рыногун сандаткан, садыг баартактарындан бүгү бараннарны арыдыр аппарган, социал дүшкүүрлүг чорукту тургускан. Ассортимент ёзугаар садар 1200 үүүл бараннарның 1150-и ам ховар бараннар апарган. Чазактың ап турар хемчеглери четпес, ажыы эвээш, чогуур үезинде болбайн турар.

1986 чылда тудугга непередип эгелээн «Чаа механизм» деп үүүл экономикага болгаш хереглел рыногунга улуг каражаны таварыштырган. Ол болза чүгле хоозурадыр, чарыгдалы улуг механизм болган. Ооң түңнелинде доозулбаан тудуг бизин күрүненің капитал салыышкыннарындан 4 чыл иштинде 60 миллиард рубль чеде берген.

Бараан саарылгазынга 40 миллиард рубльди немей бээр херек. Ол берге-даа болза болдунуп болур. Тудуг материалдарын хереглел ёзугаар бээр. Орулгаларны ажылдың түңнелдери-биле холбаштырары. Бо дээрге чаа эвес айтырыг. Үүгле январь айда күш-ажыл төлевириниң фондузунуң өзүлдези 10 хире хуу болган. Чоннуң холунда чыылган акшаны сайгарары. Амгы үеде чонда 165 миллиард рубль чыылган. Ону сайгарбас болза рынокта байдалды энижидип шыдавас.

Чуртта күрүне страхованиези будулчак байдалда. Бир эвес страхование херээн эде тургузар болза немелде 4-5 миллиард рубльди мобилизастап болур. Күрүне баштынының эргелерин күштелдирер, ооң бүрүн эргелерин налбартыр, партияның XXVIII съездизин чыылдырар хуусааны бээрлердер талазы-биле саналдарны оратор деткээн.

СЭКП ТК-ның амгы Пленуму бистиң партиявыска кончуг нарын болгаш харыысалгалыг үеде эртип турар деп. Узбекистанның Компартиязының Кара-Калпак обкомунуң бирги секретары **С. Д. Ниетуллаев** чугаалаан. Социал-экономиктиг болгаш националдар аразының айтырыгларын чогуур үезинде шиитпирлевейн турганының ужурунда чуртту ниитилелполитиктиг амыдыралында шиитпирлеттинмээн айтырыглар тургустунуп келген.

Национализмниң илеээшкиннери, антисоциалистиг кыйгырыг салган чугаалар, чөпшээревээн митингилер чеже-даа бооп турда, оларга чогуур ойтур шавыышкынны бербээнинден кара туразында аажылалдар уламчылап турар. Бис ажык-чарлыг чорук дээш туржуп турар бис, чаңгыс талаже чайгылган ажык-чарлыг чорук-биле чөпшээрежири берге. ССРЭ-ниң Күрүне тугун болгаш Владимир Ильич Ленининиң портреттерин бастып дорамчылаанының фактыларын массалыг информация чепсектери аажок тода көргүскен хирезинде, аңаа бодунуң хамаарылгазының дугайында чаңгыс сөс-даа ыыттавайн баар чоруктар-биле канчап эптежир бис. Бистиң пропагандисчи, идеологтуг болгаш организакчы ажылывыста четпестер эңдерик, ооң ужурунда ниитилел-политиктиг ажылда байдал баксыраап турар.

Бистиң бөгүнгү Пленумувустуң шиитпирлерин, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын кижилер четтикпейн манап турар. Платформада айыткан үүүлдер чугле теоретиктиг үүүлдер-биле долдунган эвес, а боттуг байдалды барымдаалаан, амыдыралдың негелделеринге дүгжүп турар, партияны болгаш ниитилелди чаартыр талазы-биле СЭКП ТК-ның туружун тодаргай көргүскен турар ужурлуг. Төлевилел ол негелделерге дүгжүп турар бе? Бүгү болүктер талазы-биле дүүшпейн турарын оратор чугаалаан. Чижээ, биске республикаларның чаартынган федерациязы херек, ындыг таварылгада национал эрге-ажыктарны, нация бүрүзүнүң деңэргезин барымдаалаар аппаар. Мону платформа төлевилелиниң бешки кезээнде канчаар көргенин сайгарып көөлү. Бир талазында, ында чурттуң бүрүн-бүдүн болур принцивин камгалаарын, хостуг болгаш деңэргелиг улустарның федерациязы кылдыр көөрүн демдеглеп турар-дыр. Өске талазында, совет федерацияны тургузарда эвилелдешкен республикаларның болгаш эвилелдиң аразында тааржыр харылзааларны барымдаалаар дээн-дир. Ынчаарга платформаның төлевилелинде бижип кааны ышкаш, национал автономияның бүгү хевирлериниң бот-тускайлан чоруунуң чаа деңнели, оларның суверенитедин быжыглаарының, автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның тускайлан чоруун быжыглаарының чаа деңнели үүү бооп турар чүве ирги? Долу эргелиг автономия алыр хирезинде эвээш санныг деп санадып турар улустар кымнар чүве ирги? Адактын соонда, автономияның ындыг долу үнелиг бооп турарының ужур-утказы үүү ирги? Бо дээрге аңаа эвес айтырыглар эвеспе.

Автономнуг тургузуглар эвилелдешкен республикалар-биле кады федерацияның кежигүнү болбушаан, ССР Эвилелиниң чаа Керээзин ажылдап кылырына киржир ужурлуг деп оратор саналдаан.

Автономилларның политиктиг болгаш экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарының тургузунуп турар механизми, а ол ышкаш экономиктиг база социал адарыны удуртурунуң ниити принциптерин таарыштыр ажыглаары оларның партия организацияларының болгаш комитеттериниң эргелерин тодарадырын база негеп турар.

Ынчангаш автономнуг республикаларның партия комитеттериниң эргелерин болгаш бот-тускайлаң чоруун калбартырының айтырыгларын СЭКП ТК-ның платформазынга тодараткан болза база чогумчалыг болур турган ийик деп, партия обкомунуң бирги секретары демдеглээн. Оларның сан-хемчээлин тодараткаш, партия төп органнарының составында болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынче төлээлекчилерин дорт чорудар арганы оларга бээри чугула.

Партияның иштики амыдыралының кол принциви — демократтыг централизмни хажыдар чоруктуң чүге чедирип болурун саналдакчы Арал далайның таварышкан халавының чижээнге көргүскен. Барык чаңгыс салгал назыны хире үеде-ле далайның девискээринде сугнуң мурнундагы хемчээлиниң үүгле үштүң бир кезин арткан. Далай дүвүнүң 3 миллион гектар хире чери хоозураан. Хем суунуң шынары шуут баксыраан, черниң үнүш-дүжүткүр чоруу кудулаан.

Арал чоогунуң республикаларында экологтуг байдалды үндезини-биле экижидер дугайында ССРЭ ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган соонда чоннуң сагыш-сеткили аажок көдүрүлген, ынчалзажок ооң күүселдезинин үезинде ол документиниң күштүг болуп боттанырынга кижилер чигзинин эгелээн. Улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының чагырып-дужаар системазы Каракалпакияның чурттакчы чонун амыдыралдың шаандан бээр тургустунган хевирин херек кырынга чидиреринге чедиргеп, балын тудар болгаш судно кылыр ажылдар уттундурган, алгы-кеш бүдүрүлгези сандараан.

Регионнуң чурттакчыларының дуза эрээн дилээн ук система хандырбаан. Кичээнгей салбас, дүлей чүве дег чоруктуң кежегезин чүгле эде тургустунуушкун хере ажыдыпкан.

Чуртта экологтуг байдалды платформага илередип көргүзери чогумчалыг болгу дег, амгы үеде кижилерни ол бүгү дүвүредип турар болгай.

Национал-девискээр тургузугларның ниитилел-политиктиг хөгжүлдезинин аңгыаңгы деңнелин эскерип көрүп, ооң уламындан социал-экономиктиг айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарын кичээнгейге алырының чугулазын айытпышаан, эвилелдешкен республикаларның болгаш автономияларның эге туруштарын, оларны деннештиреринин чугулаазын демдеглеп, а ол ышкаш ону боттандырарының аргазын платформага илередир дугайында саналды ол киирген.

Пленумда олуржуп турарымга өөрүүр-дүр мен, ол дээрге 1985 чылдың апрельдің түңнели кылдыр билип тур мен деп, адырлар аразының «Карантың микрохирургия» эртем-техниктиг комплекизинин чиңгине директору **С. Н. Федоров** бодунуң саналын ынчаар эгелээн.

Чугаалажып турар платформавыс ийи аңгы бодалга эккээр-дир: баштай магадаашкын тыптып келир, ооң соонда ол кандыг-лабир бүзүревес чорук-биле солуттуна бээр-дир. «Бөрүлер-даа тодуг-догаа, өшкү, хой-даа онча-менди тургайлар аан» дээнзиг, бириктиртинмес үүүлдерни — шаандагы, эргижирээн принциптерни болгаш чаа ёзу-биле угаан бодаашкынны каттыштырар дээн утка платформада киргени-биле ындыг бооп чадавас.

Кижиге буянныг демократтыг социализмге тодарадыгны берип турган, кижиге буянныг демократтыг социализмни нептередириниң төптен албадаашкынныг методтуң ындыг чамдык ёзузу-биле платформа сиңиккен-дир деп, оратор демдеглээн. Бүгү-ле чүвени партия кылып турар, бүгү-ле чүвеже ол холгаарлап турар. Бистиң партиявыстың теоретиктериниң болгаш практиктериниң уламчылап турары шенелделериниң идепкей чок хайгааракчызы болбушаан, кижи ол чорудулгага киржириндеи хоорулган болуп турардыр.

Платформада бүгү-ле кыйгырыглар сталинчи экономиктиг монополия-биле демисежиринче углангандыр, а ол хирезинде ленинчи чаа экономиктиг политика дугайында үүнү-даа чугаалаваан. Чүге ону катап тургуспас бис? Күрүне өнчүзүнүң хууда өнчү-биле чаржалажып чижи бээрииден Ленин кортпайн чораан. Бодунуң чижээнге даянып алгаш, хостуг рынокта хуузунда кандыг-даа ончүге шуут хөөнү чогун чиңгине директор медеглээн. Коллективтиг өнчү, аңаа сонуургалдыг чоп ындыг өнчүлүг болуп турар,— ол дээрге доктаадыр аргажок тергиин улуг күш-түр.

Платформада күүседири дыка берге хөй-ле сорулгалар салдынган-дыр. Колкол айтырыгларны аңгылаар болза эки. Өнчү дугайында болгаш чер дугайында, рынок дугайында, партияга болгаш ниитилелге демократия дугайында айтырыглар биске эк-не кол айтырыглар ол-дур. Ындыг турбуже, ол айтырыглар чиге тодараттынмаан, чурттуң хамаатылары чогум-на ол айтырыглар талазы-биле тода билиишкинни Пленумдан манап турар болгай. 1917 чылда партияның идеяларының тода-чигезин сактып көрээлинерден: черни — тараачыларга, эрге-чагырганы — Советтерге, фабрикаларны — ажылчыларга. Ол лозуннарны бөгүн чоп күүседип болбас деп бис. Үүгле бичин ылгалдыг дээрден башка ужур-дузазын чидирбээн ышкажыл: өнчүүнү эрге-чагырганың партийжибюрократчы командазынан алыр апаар.

Төп Комитеттиң командылал составын база эде көөрү чугула. Ол бодунуң назы-харының аайы-биле, биологтуг болгаш физиологтуг арга-шинээ-биле эде тургустунуп, чаа идеяларны хүлээп ап, оларны идепкейлиг боттандырып шыдаар бе? Партия ТК-ны болгаш ооң Политбюрозун черле элээн аныякчыдары чугула.

Реформаларның хуусааларын платформага тодарадыры чугула. Кижиниң амыдыралы дыка кыска, назы-хары мен ышкаш дөгүп, 60 ажа берген кижилер Октябрьның экономиктиг болгаш политиктиг идеяларының боттаныышкынын көрүксээр боор-дур. Платформада айыттынган бүгүле өскерилгелер болгаш реформаларны 5 чылда, улуг дизе-ле, 10 чылда күүсеткен турар ужурлуг бис. Маргыжың шуугажырынга бисте үе чок, ажылдаары чугула.

Бистиң чөөн талавыста турар күрүнелерде бооп турар болуушкуннар бистиң кичээнгейивисти база-ла хаара тудуп турар деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **А. Н. Яковлев** саналының эгезинде чугаалаан. Ол чурттарда кончуг нарын чорудулгалар болуп турар. Дүвүрээзиниг ындыг медээлер ооң 1953 болгаш 1956 чылдарда, 1968 чылда, 1980 чылда дыңналып кээп турган. Ылаңгыя герман айтырыг кончуг нарын кылдыр тургустунуп турар. Бо бүгү үүүлдериң талазы-биле идепкейлиг политика-дипломаттыг ажыл чоруп турар.

Ол бүгү үүүлдерге бистиң хамаарылгавыс дугайында айтырыг тургустунуп турар. Дорт түңнелдер кылыры ам-даа эрте, бүгү чүве ам-даа эки билдинмес. Бистер социал шилилгениң хостуунуң дугайында принципти 1985 чылда чарлаан болгай бис. Ынчангаш хостуг чоруктуң болгаш демократияның принциптерин чарлап турар амгы үевисте өске чуруттарга ону хоруп болбас-ла болгай. Ам дээрезинде биске бир кол үүүл тодаргай билдиниң турар; ол болуушкуннарны кичээнгейлиг хайгаараар апаар, ылаңгыя бистиң чуртувустуң айыыл чок болурунуң туружундан аан.

Платформаның төлевилелин ол деткээш, ында киирип турар чаа үүүлдерге — кижиниң, ооң чогаадыкчы чоруунуң болгаш сөзүнүң хостуунуң, өнчү болгаш бараан-акша харылзааларының, рыноктуң, көдээде чаа бүдүрүлге харылзааларының болгаш көдээни бирги ээлчегде сайзырадып хөгжүдериниң, күш-ажылчы өнчүнүң, политиктиг плюрализмниң, ниитилелге партияның ролюн чаа билиишкин-биле тургусканының, эрге-чагырганың бүгү структураларын өскертириниң, башкартыныылга дугайында айтырыгларга тодаргай доктаалган.

Платформаны чөөн-даа, барын-даа үзелдер-биле кылып тургускан дээш шүгүмүүлеп турар. Ону ынчаар тургусканы багай эвес, харын эки чүве-дир деп, ол санаан. Чүге дээрге ында партияның чогумчалыг политиктиг төвүн тургузарынга, СЭКП-ниң иштинде туруп турар бүгү күштер, а ол ышкаш ниитилелде бар эде тургузукчу хөөнүг бүгү күштер болгаш шимчээшкиннер-биле бот-боттарының аразында дугуржулга болгаш кады ажылдажылганы кылып болурунга дузалаар аргалар кирген. Эде тургустунуушкун амгы үеде кончуг бергедээшкинге таваржып турар, ол боду база-ла чөрүлдээлерлиг. Эде тургустунуушкун экономикага, политикага, чоннуң болгаш партияның амыдыралының бүгү талаларынга үндезин реформаларны чарлаан база оларны эгелээш, барыын-даа, чөөн-даа таладан шүгүмүүлелдің одунга таваржып турар. Барыын үзелдиглер ону кончуг революсчу-дур деп санап турар, а чөөн үзелдиглер ону кончуг консерватиг болгаш шүшпең деп санап турар.

Платформаны партияның XXVIII съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирер деп бадылап тура, бир кол үүүлдүң дугайын сагышка бодап арттырып алза эки: платформаның алыс утказы дээди деңнел эвес, а кудуку деңнел-дир деп чүвени. Ол кудуку деңнелден ооң ыңай кудулап болбас — багай үүүлдер тургустунуп келир.

Чурттуң дээди эрге-чагырганын быжыглаар, президент тургузар дугайында саналды ол деткээн. Ниитилелде болгаш партияда бооп турар болуушкуннарны кандыг янзылыг үнелээринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол илереткен. Биске чүвени боттуу-биле көөр чорук, үнелелдерни угаан-сарыылдыг кылыры болгаш бооп турар бүгү үүүлдерни шыны-биле чугаалаары амгы үеде, тынар агаар ышкаш, чугула херектиг бооп турар. Мөгүдеп дүвүрээн херээ чок, ындыг чорук — уш-баш чок дезиишкиниң болгаш аштырышкынның баштайгы демдээ болур. Партия болгаш ниитилел буурап дүжериниң кырында келген деп саналга каттышпас мен, деп СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан. Биске тургустунуушкун келген берге байдалдан чаа үүүлдер тыптып тургустунар. Ындыг болзажок болуушкуннардан хожудаар, кезикчамдык шиитпирлер хүлээп ап, чайгылып туруп бээр болзувусса, айыылдыг байдал тургустунуп кээп болур. Мындыг берге байдалдарда бот-боттарывысты эш хуузу-биле билчин ап турарывыс, санал-оналдарывысты дыңнажырывыс, боттарывыска хүндүткелдиг болурувус кончуг чугула.

Эш Бровиковтуң саналының чамдык үүүлдерингe каттышпайн турарымны дыңнадыр бодап тур мен деп, ол чугаалаан. Силерни мен кончуг эки билир мен, Владимир Игнатьевич. Делегей херектерин силер эки сайгарып билир силер. Ынчаарга силерниң саналынарда делегей ареназынга Төп Комитет болгаш ооң Политбюрозу чүну-даа кылбаан дээн хөөн бар болду. Делегейде кайы хире нарын болуушкуннарны бооп турарын эки билир болгай силер. Эде тургустунуушкунуң даштыкы политиктиг түңнелдерин үүгле мактап чугаалап болбас-ла болгай. Ындыг болзажок нижи төрелгеннин тайбын хөгжүлдеже кирип эгелээнин бүгү делегей хүлээп көрүп турар.

Амгы үениң онзагай үүү, лу үүл дээрге эде тургустунуушкуннуң, ооң угаан-бодал болгаш политиктиг түңнелдерининң ачызында чыдып калган бүгү үүүлдер буступ дүжүп эгелээни болур. Партияның XXVIII съездизин эде тургустунуушкуннуң баазазынга сырый каттыжыышкынның болгаш дидим бурунгаарлаашкынның съездизи болур ужурлуг, а тускайланып чарлып эгелээриниң съездизи эвес. Ындыг арганы платформаның төлевилели берип турар. Амгы үеде кол политиктиг айтырыг — ол арганы ажыглаарындан хожудап чыдып калбазы болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Чуртта бүгү чүве алачайгаар болуп турар, эргечагырга сандараан дээрзиниң дугайында бодал хөй кижилерде тыптып келген деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Калинин обкомунуң бирги секретары **Н. Ф. Татарчук** чугаалаан. Чуртта корум-чурум баксыраан, бөлүк-бөлүү-биле хээлиленир, организастаан нем-херек үүлгедиишкиннери, бойдустуң үнелиг байлактарын хостуу-биле садар чорук уламчылавышаан.

Политиктиг ажылды чорудары бергедеп келген. Бистиң партиявыс чоннуң мурнунга ат-алдарын чидирбишаан. Эде тургустунуушкуннуң аазаан үүүлдериниң чамдыызы беш чыл иштинде боттанмаан.

Коммунистерниң партия ажылдакчыларының бодалы-биле алырга, партия биле Советтер органнарының ажыл-чорудулгазы аңгылаттынмаан. Ооң түңнелинде бүгү-ле четпестерге партияны чемелеп турар. Амга чедир чер-чер Советтериниң, бот-башкарылга дугайында хоойлулар хүлээп алдынмаан, чер-чер Советтериниң күүсекчи органнарының тургузуу ажылдан кылдынмаан, а ийи ай болгаш Совет эрге-чагырганың оргачнарын тургузуп эгелээр болгай. «Улус депутаттарының Советтери» деп үүүлдү партияның платформазынын төлевилелинге шыңгыызыбиле быжыглаарын демдеглээн. Советтериниң үстүнде айыткан чугула документилери хүлээп алдынган турзун дээш составынга арга-дуржулгалыг Советтер ажылдакчылары кирер ажылчын бөлүктү тургузарын ол саналдаан. Чүгле ынчан Советтер чоннуң күзелин илередип шыдаар, боттарының холунга күрүнеии башкарарының тынын алыр.

Бөгүн чоннуң партияга бүзүрели аъш-чем болгаш эргежок чугула хереглелдің бараннары-биле кижилер чүү хире хандыртынган болурундан хамаарыжыр деп, ол чугаалаан. Эде тургустунуушкуннуң беш дугаар чылында хамык чүвениң чүгле нарыыдааның чугаалап болур бис. Бо чылын 66 миллиард рубльдің хереглел бараннарын бүдүүптеривиске бүзүревейн турарлар.

Ораторнуң чугаазы-биле алырга, экономиктиг реформаны боттандырып турары улам дорайтаан, төп органнарның ролю болгаш харысалгазы кошкаан. Хереглел секторунуң ажыкдужүүнде таарыштыр экономиканы эде тургузар деп платформада бижээн. Канчаар, кандыг арга-биле, чүү хире хуусаада чорудары айыттынмаан.

Бистиң партиявыс улам шиитпирлин-биле хөделир, ооң одуругларын быжыглаар херек, ооң органнарының политиктиг болгаш социал камгалалы чугула деп, ол чугаалаан. Чуртка корум-чурумну тургузар дээш тодаргай хемчеглерни алыр херек. Бир эвес херек болза, байдалды нарыыдадып турар ынзы-бүрү шимчээшкиннерниң, каттыжыышкыннарның, фронтуларның ажыл-чорудулгазын соксадыр. Хөй-ниитиниң болгаш күш-ажылдың корум-чурумунуң сулараанын доктаадыр херек.

Пленумуң бо киржикчизиниң бодалы-биле алырга, Совет Армияда партия ажылынга политиктиг үнелелди бээри негеттинип келген. Байдал ында дүвүренчиг. Эштер Язов биле Лизичевтин аттарынга хөй шүгүмүүлел бар.

Июнь-июль айларда XXVIII съездиниң дарый чыылдырарын, ооң мурнунда Бүгү-россия партконференциязын Россияның партийжи органының тургузуун тодарадыры-биле чыылдырарын Калинин областың коммунистериниң мурнундан ол саналдаан.

Чүвени хөөретпейн, мээң чугаалаар деп бодаан үүүлүм болза, амгы үеде чугаа болза, социализмни, коммунизмни болгаш өске-даа кандыг-бир «...измни» камгалаарының дугайында чугаа чорбайн турар, амгы үеде чугаа болза, бис бодувустуң чонувусту, нациявысты камгалаар ужурлуг бис дээрзиниң дугайында бооп турар, ынча дээш, мен бистиң улуг ч

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүү. Эгези 2-ги арында).

нистер российжи үндезинге национал-социализмни тургузар деп шиитпирлээнин херекке албаан-дыр. Оратор Россияның компартиязын тургузар болгаш Россияның Эртемнер академиязын тургузар деп саналдарга удур боон турарын чугаалаан.

Регионалдыг бот-орулга-чарылга дугайында айтырыгны платформа тодаргай тургуспаан-дыр деп, ол санаан. Хөй партияларлыг болур чорук хамык чүвени шын шиитпирлээриниң дүлгүүрү эвес дээрзин платформа шын айыткан. Ынчалза-даа чаңгыс партиялыг болур чорук база-ла хамык чүвени шын шиитпирлээриниң — террорну болдурбазының, чонга удур кем-херектерни үүлгеттезиниң, ниитилелди сандараашкынга таварыштырбазының аргазы эвес-тир дээрзин платформада чугаалаваандыр.

Эде тургустунуушкунну ниитизи-биле СЭКП эгелээн деп платформада бадыткаанын шын эвес. Ораторнуң бодалы-биле алырга, эде тургустунуушкунну бүгү СЭКП эгелээн эвес, а СЭКП-ниң депшилгелиг күштери эгелээн боон турар.

Партия ажылдакчыларының болгаш өске-даа эргечагырга органнарының ажылдакчыларының шалынын өстүргенин академик шын эвес деп санаан. Ол частырыгны эдери эргежок чугула деп, ол чугаалаан.

Ажылчын аңгының-даа, чурттакчы чоннуң өске-даа кезектериниң, тодаргайлаарга, бүгү чоннуң эрге-ажыктарын хандырар ындыг партия турбас. Ындыг партиялар чок. А платформада ук айтырыгны база-ла шын эвес көрген. «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге, черни — тараачыларга, фабрикаларны — ажылчынларга» деп платформада бижээн тезистерге доктаагаш, академик: «а интеллигенцияга үүнү бээр үвел?» деп айтырган. Партияны-даа, ниитилелди-даа чара шаап турар ындыг лозунгларыңа херээ чок деп, ол кыйгырган.

Оон мурнунда сөс алган Польшада ССРЭ-ниң элчини В. И. Бровиковтуң саналын ол бүгү талазы-биле чедимче чок деп санаан.

Үндезини-биле чаа, дидим политиктиг идеяларның тыптып кээп боттаныры чайгылыш чок болгаш быжыг күзел-сорук ниитилел угаан-бодалының демократчыдылгазы база хостуг болуру — амгы үеде эргежок чугула үүлдер ол деп. Грузияның Компартиязының бирги секретары **Г. Г. Гумбаридзе** санап турар. Республиканың компартиязының ТК-зының чоокта чаа эткен пленумунуң дугайында чыылганнарга чугаалап тура, аңаа Грузияның Компартиязының XXVIII съездизин эрттирериниң хуусаазын апрельче шилчидер дугайында шиитпириниң хүлээп алдынганын ол дыңнаткан.

Ук съездиге сайгартының көрдүнер ужурлуг айтырыгларының СЭКП ТК-ның платформазының төлевилели-биле бүрүн дүгжүп турары ол айтырыгларының бистиң бүгү партиявыска эң чугула боон турарын херечилеп турар деп, ол чугаалаан. Олардың шиитпирлээшкини-биле партияның келир үедеги ат-алдары-биле-даа, ниитилелдиң болгаш партияның моон соңгаргы чаартылгазы-биле-даа дорт холбаалыг. Платформада саналдаттынган шынар талазы-биле организас-структурлуг чаартышкынар — шиитпирлиг хемчегларниң болгаш политиктиг чаартыкчы үеелдериң херечизи боон турар. Совет удуртулганың чаа даштыкы политиктиг угаан бодаашкыны кижиге бүзүүнүг демократтыг социализмниң принциптеринге оон шынчызын баштыкан турар. Шак-ла ындыг чайгылыш чок чорук иштики херектергe, оон иштинде партияның иштики амыдыралынга база эргежок чугула. Партияның чаартылгазынга шаптыктан турар үүлдериниң дугайында чугаалап тура, санал берикчи партийжи албан-дужаал аайы-биле чагыртырының эргижирээн комплекизин мынчага чедир хүлээп ап келген байдалдарывысты үндезини-биле чок кылырының эргежок чугулазын айыткан. Дыка хөй чылдар дургузунда партийжи органнарының харыысалгазы колдуунда-ла оларның эргелериниң боттаныышкыны-биле дүгжүп келген. Политиктиг болгаш хуулда ямбызын чидирери берге болбайн аап, ынчалза-даа амыдыралдың болгаш чаа өзү-биле угаан бодаашкынның демократтыг тургузуун шак ындыг болур ужурлуг деп хүлээп алыры удуртукчу коммунист бүрүзүнүң хуулда үзели болур ужурлуг.

Политиктиг плюрализм, хөй партиялыг система дээн ышкаш амыдыралдың боттуг апарган үүлдери партийжи платформага эң тодазы-биле айыттынган турар ужурлуг. Чаа ниитилел-политиктиг күштериниң ортузунга элээн коску рольду ойнап турар национал шимчээшкиннерден эвилелдешкен республикаларының компартиялары хоорук болза, ындыг чорук партия организацияларының ацыланырынга, политиктиг эгелекчи үүлүн чидиреринге чедирип болур.

Бир эвес күрүне тургузуунуң сталинчи чаңгыс аай моделинден шынап-ла хоорлуп, оон ойталаар дээр болза, платформада айытканы ышкаш, национал-күрүне тургузугларынга амыдырал тургузуунуң хевирлерин шиитип алырынга өзүлүг хосталганы бээри чугула, коммунистерге чогаадыкчы калбак шилиишкиннериң аргазын бээр, республикаларның компартияларының ажылчорудулгазынга артык кызыгаарлаашкыннарны болдурбас ужурлуг бис.

Грузияда грузиннер болгаш абхазтар, орустар болгаш осетиннер, гректер, курдтар болгаш еврейлер, өскедаа улустарның төлээлекчилери-биле кады чартык миллион хире армяннар, 300 муң ажыг азербайджаннар чурттап турар. Закавказьениң акы-дүңмалышкы республикаларында болуп турар үүлдер биске база балыгларны чедирип, сеткиливиске аажок аарышкылыг дүвүрээзинни болдуруп турар деп, бирги секретарь онзалап айыткан. Ол дээрге бистиң амыдыралчы эң чугула ниити айтырыгларывыс-тыр, оларны шиитпирлээринге кады ажылдажылга, тургустунуп келген нарын айтырыгларны шиитпирлээринге эш хуузунуң чугаалажылгазы болгаш дилээшкиннер эргежок чугула.

Партияның XXVIII съездизинге политиктиг платформаны бүүгде улус чугаалажып көөр кылдыр киирерин бүгү совет кижилер манап турар деп. ССРЭ-ниң Күрүненің айыл чок чорук комитединиң даргазы **В. А. Крючков** демдеглээн. Кризис болуп турар үеде оон ниитилелге сырый катыштырылгалыг салдарын чедир үнелээри берге. Бистиң ниитилеливистің бүгү кадык күштерин тургузукчу сорулгаларны чедип алырынче мөөнүзээри — амгы үе-чадада партияның кол сорулгазы.

Эде тургустунуушкун херек. Ниитилелди революсчу өзү-биле чаартырының лозунгун көдүрүп тура, кончуг шыныыг херек кылган-дыр дээрзин социалистиг чурттарда болуушкынар бүзүредип турар.

Бистер политиктиг демисел үезинче херек кырында киришкен бис, бистің хөй-хөй кагжыкчыларывыс аңаа удур кандыг-даа арганы ажыглап турар-дыр. Күрүне-национал тургузуглары, күш-ажылчы коллективтер, аныяктар бөлүктери, массалыг информация чепсектери демисел ареназы апарган. Шак ындыг демиселге бистер белен эвес болган-дыр бис.

Чөөн-радикал үзелдиг, социал-демократчы хевирлиг, націоналисчи, коммунизмге удур, харын мырыңай шажын үүдүлгелиг күштер амгы үеде тодазы-биле көскүлен апарган. Оларның хөй кезиниң ажыл-чорудулгазының ужур-утказы хоозурадыкчы, социализмге удур. Бир эвес олар моон мурнунда эде тургустунуушкун адаанга чыскаалып турган болза, ам нургулайында-ла СЭКП-ниң политиказын буруу шаап, эрге-чагырганы эжелеп алырынче ажыы-биле чүткүп турар. Олар ниитилелге моральдыг согунгу таварыштырып, совет кижилерни, коммунистерни, оларга таарышпас өске-даа улустарны өлүрүп чидиреринга кызыдарлар. Экстремистер боттарының ужурдурум чок хөделиишкиннери-биле Арменияның, Азербайджанның, Даг-Карабахтың улустарының угаан-сарыылынга кемниг салдарны чедирбишаан. ССРЭ-ниң Күрүненің айыл чок чорук комитединиң даргазы ол регионда сөөлгү үеде болуп турар болуушкынарны, совет-иран кызыгаарның азербайджан участогунда байдалды сайгарып чугаалаан. Улусчу фронтунуң баштынары кызыгаарда корум-чурум чок байдалды удуртуп турар. Амгы үеде Күрүненің айыл чок чорук комитеди Совет Эвилелиниң кызыгаарында байдалды ханыы-биле, шинчилеп эгелээн деп, ол чугаалаан. 1990 чылдың дургузунда кызыгаар камгалалының чаа концепциязын ажылдап кылыры ол аазаан.

Эде тургустунуушкун, оон идеялары, ону боттандырарының аргалары — ол дээрге корум-чурум чок, харыысалга чок чорукту. Экстремизмниң илерээшкинин ажыглаарының аргазы эвес-тир. Экстремистерни сүртаал-биле ооскуткуруп шыдавас дээрзи билдингир. Ол ону үүгле өөскүдер. Бистер шуптувус айтырыгларны, оон иштинде хүнүүн чидиг социал айтырыгларын, политиктиг арга-биле шиитпирлээр дээш туржур бис. Бир эвес ындыг чепсек күш четпес хире болза, күш дөгээшкинин күш-биле доктаадыр апаар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар маңаа бодунуң болюн ойнаар ужурлуг. Ындыг турбуже, бир талазында, оларның чамдыкта шиитпир чок, дуржулга чок чоруу, өске талазында, идегелдиг хоойлужудулганын чок болуп турары бо органнарның ажылынга багай салдарны чедирип турар.

Оожургаашкын, тоомча чок чорук улуг хемчээлдиг халапка чедирип болур. Чамдык регионнарда болбас ужурлуг болуушкуннар болуп турар-дыр. Совет эргечагырганың чеген ажыг чылдарында багай човуланга таварышкан мун-мун дезикчилер тывылган. Биске экстремизмниң оруунче киргеи организацияларның ажыл-чорудулгазын хоруп болгу дег хоойлу херек-тир.

Айыл чок чорук органнарынче халдаашкыннарның күштелгениниң дугайын чугаалап тура, хоойлубиле шыныыг чорук чекистериниң амыдыралының чижек-нормазы апарган органнарның төөгүзүнден шын түүнелди үндүрген болгаш оон уржуктарын утпас бис дээрзиниң дугайын дыңнаткан. Оратор оон-биле кады чамдык четпестер дугайын база айыткан. Чамдыкта шиитпир чок, демиселди политиктиг чепсек-биле чорудуп шыдавас апаар-дыр бис дээн.

Бис өзүлүг демократия, тайбың, совет кижилериниң дыжы, хөй-ниитиниң корум-чуруму, кижилер коргуш чок чурттазын дээш туржур бис деп, оратор демдеглээн.

Платформаның саналдап киирген төлевилелиниң дугайын чугаалап тура, оон конструктивтиг үндезинин багай эвес деп, ол көрген. Кандыг-даа удурланыкчы күш митингилерге лозунгар салырындан аңгыда, оон эки платформа саналдап шыдавас.

ССРЭ-ниң Күрүненің айыл чок чорук комитединиң даргазы саналын төндүрүп тура, партия аппарадының болгаш «партажылдакчылар» дугайында айтырыгга доктаагаан. Партия аппарадының ажылдакчыларының хөй кезии — эки белеткелдиг, эртем-билиглиг, дуржулгалыг эштер, эң-не кол чүве — ак сеткилдиг кижилер-дир. Олар боттарын ажыл-херекке долузу-биле берипкеннер. Ширээзинден так туттунупкаш, олуттарын кымга-даа чайлап бербес кижилер деп бодаар болза, шын эвес боор. Херек ынчаар тургустунмаан! «Аппаратчиктер» дээр кижилериниң хөй кезии бөгүн аппараттан чоруй баарына белен болгаш боттарының амыдыралын материал-даа, мораль-даа талазы-биле хандырып шыдаарлар. Олардың ажылы — дыштаныр хүннер чок, чиик эвес күш-ажыл.

Аппарат ажылдакчыларының ажылында четпестер база бар. Кижилер-биле харылзаазы ам-даа дыка кошкак, улустарга белен дуза катпас.

Февраль 7-де болган эртенги хуралга саналдарны СЭКП ТК-ның кежигүү, Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **К. Махкамов** ажыткан. СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин партияны чаартырының болгаш партияның база бүгү ниитилелдиң моон соңгаргы хөгжүлдезинин оруун айтырының ажыл-херээн түүнээн, политиктиг улуг ужур-дузалыг документ деп, ол адаан. Ол дээрге сайгарып чугаалашканының болгаш эдилге кылганының соонда, бодунуң съездизинче партияның киирип болуру өзүлүг кол үндезини ол болур.

Сталинизм үезинде, а оон соонда таптаашкын чылдарында эвээш эвес частырыглар, социалистиг тургузуушкунуң ленинчи принциптеринге дорт хажыдыышкынар болгулаан. Ол бүгү дээш партия бодундан харыысалганы чайлатпайн турар, чайладыр эргези-даа чок. Эде тургустунуушкунуң байдалдарында өзин партийжи дыка хөй кадрларның удуртулганың эргиметодтарындан адырлып чадап турары чемелелдиң барымдаазы болуп хевээр турбушаан.

Ынчалзажок Октябрь революциязындан тура, партияның инициативазы-биле эгелээн эде тургустунуушкун чылдарында чедип алдынган бүгү-ле үүлдерни херекке албазын оралдажыр чоруктар элдепсинчиг болуп турар болгаш бүгү үүвени шыйып кааптарының оралдажынга шиитпирлиг удурланырывысты негеп турар. Эде тургустунуушкунуң дедир өөлбезиниң, ону айыттынган сорулгаларга чедиреринге эргежок бүгүле үүлдерлиг, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин чаа үндезинге камгалап арттырар база быжыглаар кара чаңгыс боттуг күштүң магадылалы — партияның адын баксыраадыр, ону сандарадыр дээн янзы-бүрү оралдажыышкынарны шиитпирлин-биле буруу шаап турарын Таджикистанның коммунистеривиң удуртукчузу дыңнаткан.

Сайгартының турар документ талазы-биле ол элээн каш бодалдарын чугаалаан.

Платформаның төлевилелинде чогаадыкчы ажылдың хостуг болурунуң дугайында чугаалап турар черинде мынча дээн: культура адырының хөй янзылыын деткип тура, партия ол-ла үеде гуманныг критерийлерни камгалаар база культурага садыглажыр арга социализмге таарышпас. Кончугла үезинде чугаалаан-дыр. Соолгу чылдарда чуртта бистің культуравыстың гуманныг принциптеринден элээн тая бергенивис илдеп апарган. Кинотеатрлар экранларындай, янзы-бүрү видеосалоннардан, телевизордан күштеп-күүлүүшкин, порнография (эр-хөрөөжен харылзаа-биле холбашкан үүлдерни ыят чогу-биле көргүзери), үй-балай, бистің ниитилел амыдыралынга таарышпас үүлдер совет көрүкчүнүң кырынче тө тыртынып келген. Бо бүгү ылаңгыя Ортаа Азия республикаларының онзагай байдалдарынга дыка таарышпас, оон уламындан ылаңгыя аныяктар болгаш элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар. Ындыг фильмнерни соортүп эккеп көргүзерин хоойлу-дүрүм өзугаар соксадыр ужурга таваржып тур бис. Ындыг хоойлу телевилели ажылдап кылдынып турар. Бир-тээ, ындыг, домейлешкек фильмнери чуртта база бүдүрүп эгелей берген үүве болганда, ындыг хемчегларни эвилел чергелиг кылдыр база ап чорудар боор деп идеген турар бис.

Күш-ажылга эрге боттандырыышкынының магадылалын быжыктырар дугайында дүрүм платформаның төлевилелинде четче тодаргай эвес кылдынган деп бодап турар бис. Бо болгаш моон өске-даа бедик индирлерден Таджикистанда болгаш оон кожалары республикаларда чурттакчы чоннуң ниитиниң күш-ажылында хаара туттунмайн турар кезээн ажылга тургузарының айтырыглары чаңгыс эвес удаа көдүртүүнүп келген. Бүгү-эвилел программазы чокта бо айтырыгны шиитпирлээри болдунмас. Ынчангаш ол хире берге, эң чугула айтырыгга партияның хамаарылгазы платформа төлевилелинге тода болгаш чиге айыттынган турар ужурлуг.

Съездилер аразында партийжи ниити конференциялар эрттиреринде, аңаа органнарның удуртукчу составын катап соңгуп болурунуң дугайында күзээшкиннериниң төлевилелде чугаалаттынганынга холбаштыр алыр болза, кооптацияны кииргениниң ажыы чок-ладыр. Оон аңгыда, XXVIII съездиге делегаттарның бүрүн эргезиниң хуусаазының дугайында айтырыгны база чугаалашса эки-дир.

Коммунистиг партия — чаңгыс аай үзелдиглериниң эки тура организациязы болур болгаш оон үнери политиктиг азы хамааты кандыгдаа ужурлуг болдурбас деп төлевилелде чугаалап каан. Ынчалза-даа амыдыралга бис мындыг байдалга база таваржып турар бис, назы-хары догуй бергеш, чамдык коммунистер — партияның хоочуннары кадыкшылының байдалы-биле чамдыкта партия эге организациязының ажыл-чорудулгазынга доктаамал киржир арга чок болу бээр. Олар кандыг-даа таварыштырада партиядан үнүп чоруурун күзевестер. Оларны билзе чогуур. Ол байдалдарны өөренип көргеш, партияның назы-хары догээн хоочуннарынга СЭКП-ниң хүндүлүг кежигүннери деп атты тыпсырын саналдап тур мен.

Сөөлгү үеде партия-күрүне аппарадының болгаш удуртукчу ажылдакчыларга чиигелделер дугайында айтырыг удаа-дараа көдүртүүнүп турар апарган. Харыысалгалыг чамдык эштер ол айтырыгны бюрократияга үдур демиселге боттарының тугу кылып ап турар, а тускай тудуглар, «тускай хереглелдиң» оргээлери дээн ышкаш дамчыыр чугаа чонда нептерээн, удуртукчуларга, партия ажылдакчыларына деп турары ол-дур ийин.

Чиигелделер талазы-биле Дээди Советтиң комиссиязы ажылдап турар, ынчалза-даа ол бүгүнү хоойлу-дүрүм өзугаар канчаар көрүп турарын чонга тайылбырлаар, чарлаар болза эки-дир.

СЭКП ТК-ның кежигүү, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары **В. И. Мироненко** аныяктарның айтырыгларына доктааган. Чүү-даа үүве өскерилбес дээр бодалдан адырлыр хөөнү чогу, шиитпир чок болгаш чайгылчак чорук аныяктарның аразынга харыы хөделиишкиннерни болдурган, аныяктарның ортузунга байдалды чидигленгиргеи.

Аныяктар үүнү күзеп турарыл? Эң-не кол үүве — сос-биле ажыл-херектериниң карышпазын. Эрге-чагырганы Советтерге херек кырында дамчыдарын, коммунистер ылап-ла шыыны чорукчуун улегерин көргүскен турарын күзээрлер. А партия эрге-хоойлу өзугаар эвес, а херек кырынга политиктиг мурнакчы күш боорун. Эвилел албадал-биле эвес, а ында кирип турар республика бүрүзүнүн, эң-не эвээш саныг-даа чон болза, эрге-ажыктарын хүндүлеп коорулуг-биле күштүг боорун күзээрлер. Эрге-чагырганы кандыг-бир черниң улустарының эрге-ажыын илерединге бүрүн эргелиг болур чоруктуң чок болурун, хоойлу-дүрүм мурнунга шуптувус деп боорун күзээрлер.

Социал чөптүг чорукту болгаш шыны ол күзеп турар. Ол бодунуң эрге-ажыын боттандырарын күзеп турар.

Платформа үүнү сүмелеп турарыл? Бюрократчы системадан — демократияже, бюрократчы төөчүдүлгеден — партияның иштики демократиязынче, экономикага бүрүн эргелерден, аңаа кижиниң ролю шиитпирлиг дээн үүлден — оон хоойлуларын сагыырынче шиитпирлиг базымны кылырын сүмелеп турар.

Платформаның төлевилелинде ийи черде партия биле комсомолдуң харылзааларының дугайында чугаалап турар деп, оратор уламчылаан. Колдуунда шын. Ынчалза-даа комсомол организацияларының, оларның парлалга органнарының чаңчыл өзугаар эвес ажыл-чорудулгазынга шыжыгыышкын ында илден. Шупту үүве эки эвес боору чугаажок, ынчалза-даа партия комитеттерин, Төп Комитетти база шиитпирлиг эвес, шушпең чорук дээш шүүгүмүүлээни хөй таварылгаларда шуут-ла биликсээр хөөнү чок азы таарзынмас үүлге таварыштырып турар.

Ийет, ол дээрге биске чаңчыкпаан үүүл-дүр. Партия биле аныяктарның эвилелиниң аразынга харылзаалларга ол аңаа деп бодаар мен. Комсомолдуң удатпас болур съездизинге платформаны чугаалажып, тускай резолюцияны, партияның съездизинге боттарывыстың саналдарывысты ажылдап кылыр бис. Ынчалзажок бо дораан партияның ВЛКСМ болгаш Ленин аттыг пионер организациязы-биле харылзааларын тодаргайлаар күзелин платформага көргүзер херек. Бодунуң политиказын ажылдап кылырынга, ону боттандырарынга оларны хаара тудар херек.

Депутат коммунистерни, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннерин үшкү сессияга аныяктарның күрүне политиказын чугаалажып көөрүн деткииринче кыйгырган. Хоойлу-дүрүм инициативазы кылдыр ол документилерин ВЛКСМ ТК-зы эрткен чылдың чазыында-ла белеткеп каан. Ол дээрге комсомолдуң чугула политиктиг акциязы болур. Ону тооп көрбейн турары хомуданчыг. Политиктиг демиселдиң чидигленип турар үезинде аныяктарны боттарының сорулгаларын боттандырарынга ажыглаарын күзээр күштер тыпты бээр. Аныяктардан хая көрүү берген партия дээрге-ле аныяктар организациялары чок, келир үези чок партия-дыр.

Сөстү Киргизияның Компартиязының бирги секретары **А. М. Масалиевке** берген. Эде тургустунуушкун эгелээнден бээр удавас бешчыл болур деп, ол чугаалаан. Чуртта ханы өскерлиишкиннер болуп турар. Оон-биле чергелештир экономикада болгаш социал адырда көскү эжиишкиннер чок. Националдар аразында харылзаалар дыка чидигленген. Эң хомуданчыг үүве — ниитилелдиң политиктиг авангарды — Коммунистиг партияның ат-алдарының бадып турары. Ындыг чогумчалыг эвес байдалда оон ажылчорудулгазын үндезини-биле өскертирин көрүп турар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге платформа төлевилелин хүлээп алыр ужур биске таваржып турар-дыр. Платформа өзугаар партия бодунуң башкарыкчы туружундан болгаш эрге-чагыргазындан эки тура-биле адырлып турар-дыр. Ынчалза-даа ол ниитилелге бодунуң авангардчы ролю дээш туржур ужурлуг.

Ол сорулга эң нарын дээрзин дорту-биле чугаалаайн. Ниитилелди каттыштырар күш болур партияның моон соңгаар ат-алдарының бадары дээрге ниитилелге, бистің хөй национал күрүневистің буурап дужеринге кыжаныг дээрзин бис тода билген турар ужурлуг бис. СЭКП ТК, Дээди Совет болгаш Министрлер Чөвүлели, чер-черде партия организациялары ынчангаш экономиктиг тургузуушкуннуң удуртулгазындан хосталбышаан. Эрге-чагырганы долузу-биле холга ап турар Советтерниң туружун, эргелерин база хүлээлгелерин быжыглаар талазыбиле дарый хемчеглер алыр болза эки. Маажымнап болбас, оон башка чурт моондаа берге байдалга таваржып болур.

Чуртта болуп турар үүлдер дээш бистер шупту харыылаар ужурлуг бис деп, оратор демдеглээн. Чидиг, кол айтырыгларны бис эвээш чугаалажып турар бис бе? СЭКП ТК-ның Пленумнарын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилерин, Дээди Советтиң сессияларын, Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарын ап көрүүнер. Сөөлгү чылдарда орта эвээш эвес улуг айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш чугула шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа олар боттанмайн турар.

Эде тургустунуушкун дугайында, амыдыралды демократчыдар дугайында бис хөйле чугаалап, ниитилелге сагылга-чурумну, корум-чурумну быжыглаар талазы-биле эвээш ажыл кылып турардыр бис. Транспортта айыыл-халапты, корум-чурум үрээшкиннерин, чоннуң хереглел барааннарын чедир бербезиниң дугайынга чеже чугаалажып көөр бис? Эки талаже өскерлиишкиннер ыңчангаш кончуг эвээш-тир.

Бистің чуртта продукцияның дыка хөй хевирлери чедишпейн турар, чедишпес продукцияны чижеп өртекке садар чорук кедерээн. Ону ажыглап алгаш, чамдык ак сеткилдиг эвес кижилер чоннуң күсели-биле байып ап турар. Ол дээрге кымга-даа чажыт эвес үүве-дир. Чамдык хоойлуларның күүсеттинмейн турары чаа документиге улустуң бүзүревес чоруун болдуруп турар. Чуртта шиитпирлезе чогуур дыка хөй айтырыглар бар. Оларны митингилер-биле, чыскаалдар-биле, ажыл соксадыышкыннары-биле азы боо-чепсек-биле шиитпирлевейн, бедик бүдүүкчүлүг күш-ажыл-биле, бедик организакчы чорук-биле, хөй-ниити организацияларының ролюн болгаш харыысалгазын бедидери-биле шиитпирлээр херек.

Чер-черлерде чаа-чаа хөй-ниити шимчээшкиннериниң, янзы-бүрү каттыжыышкынарының, эвилелдериниң тыптып турарын телевидение, радио, парлалга хүн бүрү дыңнадып турар-дыр. Ол бүгү демократия дижип, ону эде тургустунуушкуннуң ачызы дижип турар-дыр. Ол бүгү каттыжыышкынар, эвилелдер ол-бо айтырыгларны шиитпирлээринге дуза боон турар эвес, харын хора чедирип турарлар. Оларның хөй нуруузу политиктиг лозунгнарны идип үндүрүп турар. Оларның ажыл-чорудулгазы ниитилелди кошкадырынче, экономиканы сандарадырынче, политиктиг системаны буурадырынче угланган. Ындыг турбуже, бис ук айтырыгларга СЭКП ТК-ның болгаш чурттуң чазааның тодаргай принципиалдыг туружун көрбейн турар бис.

Эрге-чагырга дээш хайыра чок демисел чоруп турарын көрбес арга чок. Амдыызында совет кижилериниң хөй нуруузу партияны деткип турар, партия бүгү байдалды өскертип шыдаар боор деп бодап турар.

Партия комитеттериниң аппарады эмин эрттир үрдүнчек, хөй ажылдакчыларлыг, бюрократчы деп чугааны бола дыннап болур. Ында чамдык шын үүлдер бар боор. Шынап-ла, инструктор, сектор эргелекчизи, килдис эргелекчизиниң оралакчызы, килдис эргелекчизи, партия комитединиң секретары деп хөй чадалыг системалыг болгай бис. Партия удуртулгазының хөй чадалыг чоруун чок кылыры аппараттың ажылын «экижидер деп бодаар мен. Экономикага, социал адырга чогумчалыг өскерлиишкиннер болзун деп бодаар болза, төпке-даа, черчерлерге-даа бүгү күжениишкиннерни каттыштырар херек. Оон башка платформа ажык болбас. Улус хей-ле мегелеттирип каар.

СЭКП ТК-ның кежигүү, ВЦСПС-тиң секретары **Г. С. Баштанюктуң** чугаалааны болза, кижилер ындыг-мындыг эки өскерлиишкиннер болур деп аазаашкынга кончуг бүзүрээн, ынчалза-даа амыдырап, чурттаары улам бергедеп бар чыдар. Ынчангаш ол чорук кижилериниң сеткил-хөөнүнге багай салдарлыг боон турар. Корум-чурум кошкаан, социал дүшкүүрлүг чорукту өспүшаан. Чуртту улам-на хүлүй тудуп бар чыдар кооператив шимчээшкининде хажыдыышкынарны, чижеп чорукту, хээлилээр болгаш хээлиленир чорукту болдуруп турар ышын эвес, хөлегеленчек экономикага хамааршыыр партияның туружун платформага тодаргай айтыр ужурлуг.

ВЦСПС-тиң секретары партия биле профэвилелдериниң аразында харылзааларга тускай доктааган. Профэвилел шимчээшкининде тургустунган байдалдан ниитилелдиң чогумчалыг болур чоруу хөйү-биле хамааржыр. Ниитилелге профэвилелдериниң ролюн болгаш ээлээр ужурлуг черин чурттуң ажылчын шимчээшкининиң өзүлүг катап тургустунуушкуну-биле, массаларның идепкейиниң канчаар-даа өзүүшкүнү-биле хемчээр херек.

Организастаттынган ажылчы чоннарның ортузунга политиктиг салдар-хамаарылга дээш демиселди эң-не янзы-бүрү чаа-чаа организациялар, каттыжыышкынар эгелээн.

Амгы профэвилелдериниң аңгыда, оон өске база бир профэвилелдерин тургузар херек деп сорулганы олар салып турар. Оларның суртаалчылары хоорайлар болгаш бүдүрүлгелер кезип, парлаттынган үүүл-бүрү материалдар тарадып, материалдыг, сан-хөө дузазын, оон иштинде даштыкыдан безин дуза чедиреринин аргаларын тургузуп турар. Олар ажылчын коллективтерже уламна сиңнигин киреринин оралдажып турар. Ажылчын коллективтерде хөй-ниити структуразын шимчетпейн, боттарының политиктиг эчис сорулгазынче угланган үүүлдер-биле солууру оларның кол сорулгазы боон турар.

Бир эвес шак ындыг күштерге алзыптар болзувусса, ажылчын шимчээшкинге партия бодунуң ат-алдарын-даа чидирер, оон харыысалгалыг уе-чадазында эде тургустунуушкунга ол эттинмес согугну бээр. Шахтёрларның чоокта чаа болгулаан ажыл соксадыышкыннары эң-не дүвүренчиг медээ болду. Профэвилелдериниң быжыг турштуг эвелин, харын-даа ажылчы чоннарның эң чугула эрге-ажыы дээш турикуп шыдавазын ажыл соксадыышкыннары көргүскен.

Профэвилелдери үүнүн-даа мурнунда бодунуң эге структуразынга даянып алгаш, бот-тускайлаң хөделиг болгаш чамдык бюроларның азы комитеттериниң командаларын удуртулга болдурбайн, а партияның программныг документилерин удуртулга болдурар ужурлуг.

Биригээр чугаалаарга, хөй-ниити организациялары-биле ажылдың политиктиг методтарынче шилчиири — эки чаагай күзээшкин эвес, а эргежок чугула апарган негелде-дир. Оон-биле холбаштыр платформаның төлевилелинге мындыг үүлдү киирерин оратор саналдаан: «профэвилелдери ажылчы чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдаар, оларның күш-ажылчы болгаш социал экономиктиг эргелерин камгалаар, эки чуртталга дээш чаңгыс эштиг болуруне ажылчы чоннуң күзел-чүткүүлүн илередип турар бот-тывыыгыр, бот-тускайлаң хөй-ниити организациязы болган турар деп партия коруп турар. Хөделдиркчи баг, СЭКП-ниң болгаш ажылчы чоннуң калбак массаларының аразында холбаачы зөөно кылдыр профэвилелдерин моон мурнунда ынчаар көрүп турганындан партия ойталап, профэвилел организациялары-биле харылзааны чагырып дужаар арга-биле көрүп турганын шиитпирлиибиле буруу шаап тур».

Партияга көргүскен идегел хуусаа чок боон болбас деп, ол түүнелинде демдеглээн. Ниитилелди демократчыдарының чорудулгалары улам күштелип бар чыдар байдалдарда политиктиг эргечагырга тергиндээн турзун деп кордавайн-даа, ынчалза-даа организастыг болгаш идея талазы-биле арга-ышнек чок чорукту көргүспейн, бистер, коммунистер, партияның авангардчы ролюн бадыткаарывыс эргежок чугула деп үүве шуут-ла билдингир апарган-дыр.

Бистің Пленумувус онза байдалда болгаш кончуг онза чугула айтырыглар талазы-биле чыглып келген-дир, деп СЭКП ТК-ның кежигүү, Моссовет күүскомунуң даргазы **Б. Г. Сайкин** демдеглээн. Партия болгаш чурт политиктиг болгаш экономиктиг системаның эң берге кризизинге таваржып турар. Бистің ниитилелдиң удуртукчу күжү боон турар партиявыс ол дээш чон мурнунга үүгле харыысалгалыг болур эвес, харын моон уштунуп үнүп алырының аргазын тывар ужурлуг дыка хөй чидиг айтырыглар-биле үскүлежип келген-дир.

Ынчанмыже платформаның төлевилелинде эң чугула дыка хөй айтырыларга харыы бердинмээн-дир. Эде тургустунуушкуннуң эрткен оруунун чогуур анализи кылдынмаан-дыр, ам болур деп турар партияның сиза съездизинге боттуг саналдар эвээш-тир. Эде тургустунуушкун үезинин частырыгларын, оларның авторларын адап, амгы байдалды шүүгүмүлекчи өзү-биле анализтеп көөр турган. Эде тургустунуушкунну эгелеп, ынаар чонну көдүрүп тура, политиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларны бот-боттары аразында харылзаалыг кылдыр шиитпирлээрин чедир ажылдап кылбайн барганын, каш-ла кижилер шиитпирлеп каар турганын чугаалаарындан ТК дидимейн барганын борта чугаалаар турган. А политика дээрге — ол үүнүн-даа мурнунда уржуктарны баш бурунгаар-ла өттүр көорүнүн уран аргазы-дыр. Бистер ам кээп далаш хүлээп алдынган шиитпирлерниң уржуун көрүп турардыр бис.

Бүгү бүдүрүлгелер, кооперативтер, эртем албан черлери экономика талазы-биле бир дөмей байдалдарга турар кылдыр экономиктиг реформаның шак ындыг моделин ажылдап кылыры чугула деп, оратор чугаалаан. Ажыл-агыйны башкарыл чорударының ынзы-бүрү хевирлеринге күш-ажылдың деп эвес төлевири ак сеткилдиг ажыл-ишчи кижилерниң килеңнээшкинин болдуруп турар.

Өзүлүг-ла чөптүг социалистиг ниитилелди тургузуп ап болгу дег сонгаарладып болбас, шиитпирлиг хемчеглер алдынган соонда экономиктиг байдалды өскертип, социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырып, эде тургустунуушкунга идегелди эгидип ап болур.

Амгы социализмниң концепциязы херек. Партияның улуг эртем потенциалы бо айтырыг талазы-биле амдыызында чогуур түүнелдер бербээн. Командылап, чагырып дужаар система-биле, бюрократчы чорук-биле демиселди чамдык кижилер эрге-чагырга дээш, политиктиг ажылдан СЭКП-ни чайладыры, чаа эрге-чагырганы тургузары дээш демиселдиң бир хевири кылдыр ажыглап турар.

Бир эвес бис СЭКП-ни удуртукчу партия кылдыр арттырарын күзээр болзувусса, бистің пардалгавыс партияның идеяларын, оон политиказын пропагандаар ужурлуг. Хөй партиялардыг болза эки бе, азы чаңгыс партиялыг болза эки бе дээр дугайында айтырыг талазы-биле база Конституциялың 6-гы үүлүнүң талазы-биле тодаргай турушту эзлээр херек.

Хөй-ниити организацияларының, партияларның дугайында бүгү үүлдерни эрге үндезининге тургузар хоойлуларны хүлээп алырын дургедетсе чогуур.

Нацияларның аңгыланыпдаа болур бот-башкартынар эргезиниң ленинчи принципинге партияның шынчызының дугайында төлевилелде чугаалаан үүлдү мен деткип тур мен. Бистің эвилеливис республикаларның эки тура-биле каттышкан эвилели болур ужурлуг. Россия бодунга онзагай эргени негевейн турар, ол ылап-ла дең эргелиг, ылапла тускай догуунаан республикаларның арызынга ылап-ла дең эргелиг болгаш ылап-ла тускай догуунаан республика болурун күзеп турар. Россияның партия органы кандыг болур ужурлугун: СЭКП ТК-ның Россия бюрозу болур бе азы партия Төп Комитеди болур бе дээрзин Россияның коммунистери чоокку үеде бүгүн тодарадыр ужурлуг.

СЭКП-ниң Төп Ревизия комиссиязының кежигүнү, «Туркменгаз үлетпүр» бүдүрүлге каттыжыышкынының өрүмнекчи мастери **А. Б. Шалыев** эде тургустунуушкун, кандыг-даа чаа үүлдер-биле

ИЙИ ЧЕЧЕННИҢ МАРГЫЖЫ

— Аксың чоп үстүгүл?
— Аганактың эъдин чидим.
— Арган-дыр бе, семис-тир бе?
— Бижээм чидиг, эскербедим.

• • •

— Хемчик хемни кешкен сен бе?
— Хеме-биле кешкеннене мен.
— Шапкын-дыр бе, эскердиң бе?
— Шала кежээ ожаавааи-мен.
— Кажан кештиң?
— Кавайлыымда.

• • •

— Вээр кээрде кайыын келдиң?
— Бээжинден бээр келдим.
— Ырак чер бе, чоок чер бе?
— Ырлап чорааш эскербедим.

• • •

— Алаак даанга чүге шаптың?
— Анайларым дозуп чордум.
— Аданым чоп шалбаладыр?
— Анай-биле салчай кааптым.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Алдын аяк амдан киирбес,
Ажырымчы ажырганын
билбес.
Чаг чирткенге чалчывас,
Тоттурарга дорамчылавас.
Тоткан кижиге,
Тогду хойнуң кудуруу
кадыг.
Балды чокта бызаң болбас,
Маска чокта дарган
болбас.
Сава чокта суглаттынмас,
Самбың чокта
санаттынмас.
Инек мыйызынга хар
ызырынмас,
Ишти баккa кежик
шиңгээвес.
Кадар оътка инек
ызырынмас,
Каржы кижиге эш
ызырынмас.
Карак каскаш, кускун
тотпас,
Хан ишкеш, бөрү тотпас.
Хурал хөйде ажыл
хөнүвес.
Хуна хөйде анай өспес.

Самбуу КУУЛАР.

Кыска одуруглар

Кым багайыл?

Күске эзирик келгеш, Динске шорулган:
— Дүүн хуралга мени шүүгүмчүледи, ашак?!
— Ужуру ындыг чүведир ийин, дуңмай.
— Сени мен ам чиптейн бе?
— Багай даайын ынчаарга кайын боор, чээн.
— Кым багай чүве-дир, ашак?
— Эзириң улуг-дур, удуп сергеп көр, хеймер. Эзирээде күске дег коргунчуг амытан чок.

Чидириг

Төтчеглекчи тепкиште эзирик ыглап олурган. Кожазы кээп чугаалаптыр:
— Боо хавыртып алгаш, ынча дыка качыгдааргa болур бе, кожа. Ижерин соксатказ, иштен кылганың дээре эвеспе.
— Оон дора: боо-даа канчаар, ийи киш кежинге кадайым орнаптым. Оон соонда бажың иштин төндүр иштим.
— Чүге?
— Киш кежин бүдүү садыпкаш, арагалап турумда, алган кадай-даа, ажы-төл-даа чок. Каггаш чоруткан. Ыы... ыы... Салымыны!

Николай ООРЖАК.

ШАҢНАЛ

Чечен чугаа

Алды чыл бурунгаар бистиң коллективти башкарары-биле депшип келген даргам чүве. Ол үжен харның бозагазын чаа-ла ашкан боор. Келген үезинде ол хурал болурга, улус мурнунче үнүп келгеш, порук чаш уруглар дег кезек када куду көрүп алган турза-ла турар, оон бажын дырбаныр база шаг болур. Хепхенертен ол бар-ла шаа-биле каттырып эгелээр деңер даап. Ынчан ооң хүн дег хүлүмзүрүүн хүннүң көөр турган бис. Ынчан даргавыс-биле дем каткаш, «демниг сааскан теве тудуп чиир» дижири ышкаш, хайым хемни-даа сыыгадыптар, кадыр дагны-даа дескилептер турдувус.

Ам дээрге даргавыс эде тургустунган. Элдеп чүве, ийи чылдан бээр даргавыстың үнелиг хүлүмзүрүүн көрбестей берген бис. Үргүлчүле ажынган, кончуттунган, арын-шырайы дүндүгүр апарган чоруур, дүннүң дүмбейи-биле дөмей-ле. Даргавыс канчап ынчаар хенертен өскерли бергенин бистер пат-ла кайгаар апарган бис. Чаңгыс баштан ийи баш улам эки дээр. Даргавыска ажылагыйжы сүмелер-даа кадар дээш дидинмес бис. Ол ону дыңнавас-даа, чүгле бодум билир мен дээр апарган.

Буруулуг, буруу чок-даа кижилерге деңге ажынар, хөректенир, бакка боолаткан мажаалай-даа сагышка киргилээр деңер даан. Бистер база-ла даргавыстың ол чаңынга чоорту чаңчыга берген бис. Дарга кижи черле ынчап баар чүве ыйнаан дижип кааш, алдыы, үстүү эриннеривисти шоочалааш, дүлгүүрүн кармактап алгаш оргулаар апарган бис. Олче сөс сөглээн ажыы чок. Кабинетче бакылап ора-ла, «уволнять» (үндүрер) деп чаңчыккан сөзүн алгырып кирип орар дарга-ла болгай. Ажылдан үнерге, ажы-төл аштай бээр, суксай бээр. Ынчангаш даргавыстың кончуттунган сөстери бир кулаавыстан киргеш, бирээзинден үнүп турар апарган дивес силер бе?!

Бир-ле катап даргамга кирери албан, ажыл-агыйжы айтырыглыг апарган мен. Даргамның өрээлиниң эжиинге келгеш, кезек када диттип чадап, чүрээм соодуп тур мен. Че-че ынчап, соонда болгай аан, аза албадаан, авам айылаан эвес деп-даа боданып, арай-ла чайгылып каап, ында-даа чок, мында-даа чок тур мен де. Ам канчаар аяар соктааш, кирдим-не.

Даргам хаваан дүйүп алган, ширээзиниң артында чиик саадап олур. Бажының дүгүн көөрүмге суг, каржыланган Казараа ыдымның сирти-ле!

— Че чүл?! Чүге келдиң? Ажыл шагының үеэи эвес чүве бе? Кижиге ажыл кылдырбас кандаай чүве сен! — дээш, менче удур көрнүп кээрге, карактары үзер буганыы-ла!

Кезек харлыга берген тур мен, чүрээм соомда келген ышкаш болган. Ынчап турумда, эжик ажыттынза-ла, райкүүском төлээзи дарга кижи кирип ор. Хенертен даргамның хүн дег чырык хүлүмзүрүү өрээл иштин чырыдыпкан деңер даан! Демги дарганы дөрже чалады. Сандайындан безин тура халып келгеш, ол кижиге мөгейген тур. Хүлүмзүрүүр хамаанчок, харын-даа каттырып тур. Келген дарга:
— Ажылчынның чоруун чогудуп бериптиңер бе? — деп турза-даа:
— Соонда болгай аан, хүн ийис — дээш, аяар чылбыртып үнүпкен мен.
Чүге дизе даргамның хүн дег хүлүмзүрүүн ийи чыл иштинде көрбээн-не болгай мен. Бо дээрге аът, шарыдан артык шаңнал ышкажыл!

Дээр аяс-ла турзунам!

Чиңмит ӨӨЛЕТ.

ЭЗЕҢГИҢ ДЫҢЗЫДЫ ТЕП

Тыва-даа, орус-даа дылдарга чурук кааталгазы чараш номнар үнүп келирге, чурукчузу кым эвес дээш сонуургап көре бээр бис. Ынчан «чурук кааталгазы В. Донгактыы» дээн домакты бо-ла номчуур бис. Эң ылаңгыя чоокта чаа үнгүлээн Монгуш Доржунуң «Сыргалар», Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номнарын чурукчу Владимир Донгак билдилиг-ле каастап чураан.

Ол чурулгадан аңгыда шүлүк бижиринге ынак. Шүлүктериниң баштайгы чыындызын белеткеп турар.

Поэзияның могаг билбес аъдының эзеринде быжыы-биле олурупкаш, эзеңгилерин дыңзыды теп алган аныяк шүлүкчүге ак орукту күзевишаан, оон шүлүүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

АЪТ

Эрес эрлер кайыын дөзер
Эмдик дивес,
шавылдыырлааш
олуруптар,
Салгын үндүр мөөп маннааш,
Чаажыгып, холга кирер мал-ла болгай—
хөөкүй аът аан.
Карандыктар сүрүп чорбас,
Харлыг черни
казып-казып
оттап алыр
Хайыралыг эжин танааш,
Кандыг ийик, ораны бээр чаңныг шежик—
хөөкүй аът аан.
Дагалыг-даа, дага чок-даа,
Тайбазын-на,
ушпазын-на
бодап чоруур.
Тайга-сынга, ырак-чоокка
Даады-ла чорук кылыр хөлгевис ийик—
хөөкүй аът аан.
Чылгычы эр сыдым октааш,
Чыраа-саяан,
кашпагайын
шилип мунар
Чылдыргыыжын, суглук дээрбээн
Шыңгырады самнап чоруур ышкажыгай —
хөөкүй аът аан.
Чайын, кыжын көшкүн чонум
Чарлыр болбас
багдан салбас
ынаныжы,
Шанак-терге чүүгүн сөөртүп,
Шаандан биске ажыын чеже көргүспээн дээр—
хөөкүй аът аан.

ДИАГНОЗУ: «К. К.»

Шоодуг

Семис-оол эртен оттуп кээрге, бажының аарыыры дендии. Мырыңай чарлы берги дег кыннып кээр. «Дүүн кежээ хөлүн эрттир шелипкен-дир мен, аа халак» деп ол бодаан. Бажының аарыырың намдадып алыр эм дилеп, эм-таң чыдар хааржакчыгашты барып чиңчерлей берген. Ооң холунга эзт изиин хынаар градусник туттунуп келген. Шак-ла ынчан ооң «аарыг» бажына кончуг-ла кажар бодал чык-ла дээн. Градусникти хойлай казапкаш, Семис-оол бажыңындан үне халаан. Орукка чоруп ора, кажар бодалды боттандырарының чажыт планын тургузуп алган.

Эмнелгеге кирип келгеш, тон уштур чер чанында көрүнчүкке көрдүнгеп. Боду безин таныыр ат чок хапыгыр-ла арыныг болган. «Ангиналаан, бажы аараан, эъди иззэн кижиниң арыншырайы ындыг болур ужуруг-даа» деп, ол таарзының бодаан.

Кирер дээн эмчизиниң өрээлиниң аксына келгеш, сөөлгү кижини айтырып, ээлчег ээлеп алган. Маңнап турар аразында даштыгаар үнгеш, улус көрбес черге баргаш, хойлап алган градусниги уштуп эккелгеш, күштүг силгий кааапкаш көөрге, меңгүн суу чүгүргеш, 39 деп санның дужунга кончуг таптыг доктаай берген болган. Семис-оолдуң сеткили ханып, таалайын так кылган.

Ээлчээ кээрге, эмчиниң өрээлинче Семис-оол арай дидим эвес кирип, сандайның кып-кыдыынга ужазын үстүрүп, олуруп алган.

— Чүңер аарып тур? — деп, эмчи айтырган.

— Гриппээн...азы ангиналаан хевирлиг кижи-дир мен, эмчи — деп, Семис-оол арай тыртылып харыылаан. — Хондур удувадым. бажым аарыыры буступ чаштаар чыгыы ийин...

— Аарыг кижиниң эъдиниң изиин хынаптыңар — деп, эмчи сестрага чугаалаан.

Сестраның тутсуп берген градуснигин иштики хойнунда карманында чажырып алган градуснигибиле бүдүү солуй тыртып алгаш, оозун колдуунче суга каапкаш, Семис-оол ылым-чылым-на баргаш.

Бичии болганда эмчи сестразы уруг:

— Градуснигиңер каям — дээн.

Семис-оол «чажыт» градуснигин тутсу каапкан.

Сестра уруг градусникти көрүп көргеш:

— Ам чаа үнген аарыг кижиниң оскунупкан градуснигин силерге бериптен-дир мен. Ма, бо градусникти суп алыңар — дээн.

Семис-оолдуң дылы агарып калган. Аарыг кижиниң оскунупкан градуснигин солуп алыр дээрге, ол та каш градусту айтып турар чүве деп, ол девидеп боданган. Дүвүрээн бот. дүктейген баш дээш, сестраның тутсуп берген градуснигин колдуктапкаш, багаай апарган олурган...

Сестра уруг Семис-оолдан градусникти ап, ону көргеш:

— Эъди көңгүс изиг эвес кижи-дир, эмчи — деп чугаалаан.

— Бээр келинерем — дээш, эмчи Семис-оолдуң боостаазын хынап көргеш, чугаалаан. — Аксыңарның арагазыын аа.

Семис-оол аас ашпаан.

Эмчи саазынга чүве бижээш, тутсуп берген. Семис-оол номчуп көөрге, «Диагнозу К. К» деп каан болган.

— Ужурун билбедим, эмчим — деп. Семис-оол айтырган. — Чүү дээн чоор, ындыг диагноз-биле ажылдаа хостап болур чүве ирги бе?

— «К. К.» дээрге, көңгүс кадык дээни ол-дур — деп, эмчи чугаалаан. — Ындыг диагностуг кижини ажылындан хоставас, оон боостаазын-даа, бажын-даа эмневес...

Владимир ОНДАР.

КҮСКЕ КӨРДҮНЕР БЕ?

Басня-тоол

Шаанда шагда эвес, амгы шагда-даа болгай аан. Күскелер күрүнезиниң бир аймаан Кара-Күске баштап турган чүвең иргин. Алызындан хаан уктуг болгаш, ол бодунуң аймаанның сеткил-сагыжын-даа хомудатпаан, боду кара-даа болза эрге-дужаалын өскээр ажыглаваан. Бир катап ону оске аймакче элчиннедип чорудуптарга, ам кымны баштыңчы кылдыр сонгуп алырыл деп айтырыг тургустунуп келген чүве-дир. Салым-чаяанныг, сагыжы ак, эки-бакты ылгап билир Сарыг-Күскени аймактың баштыңчызынга күскелер бир үн-биле сонгуп алган. Ол база хаан уктуг болгаш аймаан чаа-ла уштап-баштап киришкен чүвең иргин.

Сарыг-Күске аймак баштыңчызы апарган деп дыңнааш, «Ак-Күске» ишти ирип, адаарган, мунгарап эгелээн. Бир-ле хүн оон бажынга кара бодал төрүттүнүп келген. Сарыг-Күскени, беш мегени, алды арганы ажыглап, хоптап, мегелеп тургаш, дужүлгезинден чаларадыптар-дыр деп кара сагышка алыскаш, артында-ла дартайтыр ыжа берген.

Удаааанда күскелер хаанынга холунун үжүүн кызып-кызып өскертип каан чагаа ужуп келген. Ында мынчаар айыткан: «Кара-Күске аймак баштыңчызындан элчинней бээрге, Сарыг-Күске деп чүве оон олудунда саадапкан-дыр эвеспе. Ол хемниң сарыг суунга кедергей ынак амытан дээр-дир, ынчангаш силернин ат-алдарынарга таарышпас болду-ла бе. Сарыг-Күске дагыр салаа талазын тыртар дээри ышкаш бодунун таңмазын саазын бүрүзүнде базын туруп берди ышкаш. Ол күскени дужүлгеден дужүрзе эки боор. Бир эвес ынчанмас болзунарза, аймактын улусчу чыыжындан бир күскеден оон орунга чорудуптар бис.

Улусчу чыыштың идегелдиг кулу «Ак-Күске» шын мен».

Күскелер хааны баштыгла чүве ыйнаан. Ол Ой-Күскени келдирткеш чугаалаан: — Бистиң күрүнеде ак күске чок чүве болгай. Бо дээрге сагыжы кузум дег, кара баарлыг, адаарган, арын-нүүрүн артында кагган кортук, ажык-чарлыг өйде безин ат-сывын безин чажырар мегечи күске-дир. Доп-дораан тывыңар. Ындыгларның бистиң күрүневиске ажыы чок! Дужаалды дарый күүсеткеш, меңээ илеткээр силер — деп, хаан чарлык болган.

Чер кулактыг «Ак-Күске» хаан чарлыын салгын дамчыштыр дыннап кааш, ак өңүн кара дозу-биле будуп алган, хөйге көзүлбезин кызып, кеденгирлеп чоруп турар апарган дижир. А силер дас кара өңүүг күске көрдүнер бе?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чарлалдар вюрозу

Соңгукчуларнын кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ровно № 29 соңгулда округундан улус депутадынга депутаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң элчеглиг ужуражылгазы округтар аайы-биле дараазында хүниерде болурун **хоорайның соңгулда комиссиязы** дыннадыр тур:

1990 чылдың февраль 13-те — бирден чүс дугаарга чедир округтарының кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

1990 чылдың февраль 14-те — 101-ден 200 дугаарга чедир округтарының кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

Ужуражылышкынар 16 шакта СЭКП хоскомунуң хуралдаар залынга болур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттар В. И. Кан-оол болгаш А. К. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылышкыннары февраль 10-да автоорук техникумунга 14 шакта, февраль 17-де көдээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге 12 шакта эгелээрин округ соңгулда комиссиязы дыннадыр тур.

Февраль 17-де 12 шакта автоорук техникумунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Д. Л. Тинмей соңгукчулар-биле ужуражыр.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттар Ф. А. Гайбура, Е. И. Гребенников, В. М. Дюкарев, Б. И. Игнатов, Б. А. Конусаев, А. А. Лихицкий, П. Ф. Мошкарев, Н. И. Осипенко, Б. С. Самарин, Б. Т. Санчы, В. Г. Фроленко олар-биле соңгукчуларның ужуражылышкыны болурун округ соңгулда комиссиязы дыннадып тур.

Ужуражылышкын «Тыва суг мелиорация» каттыжылышкынының бажынынга февраль 10-да 15 шакта эгелээр.

Округ соңгулда комиссиязы.

• • •

№ 4 фотография чери

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында 21 өрээлде № 4 фотография чери пленка адаанга фото-портреттерин белеткээриниң ачы-дузазын көргүзүп турар. Улуг эвес хемчээлдиг эрги фото-чуруктардан дүжүрүп тыртыргаш, улуг хемчээлдиг фото-портреттерин силерге кылып берип болур. Өңнүгдаа, кара-даа чуруктарны чагыдып ап болур силер. Ол-ла фотография чериндеи дириг амытаннарны, бойдус чурумалын көргүскен фото-эстампыларны садып ап болур.

Тайылбыр алырда 2-16-21 телефонче долгаар.

Республиканың районнарында чурттап турар кижилер чагыгларны районнарда амыдырал хандырылга эргелелдерин дамчыштыр чагыдып ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта № 4 профтехучилищеге ук өөредилге черинин тургустунгазындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскаатка юбилейжи байырлыг хурал болур. Училищени доосканнарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищенин байырлалынга киржиринче чалап тур бис.

Бистиң адрезивис: Калинин кудумчузу 1.

ЧАЛАП ТУР

Февраль 18-те 12 шакта Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузунда № 1 бажында типография клувунга Тываның эки тура «Мемориал» («Тураскаал») ниитилелдиң чоокку үеде кылыр ажылының дугайын чугаалажыр. Орта шагда репрессияга таварышкан кижилер азы оларның төрелдери, өске-даа аңаа сонуургалдыг кижилерни кээп киржирин чалап тур бис.

«Мемориал» ниитилелиниң эргелели.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөреврин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Аңаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Немелде төлевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап ченнеевер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика төвү. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу 14. Телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.**

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Фильм-концерт. 9.25 Бистиң садывыс. 9.55 «Кижи институду». 10.55 «Дириг амытаннар оранында». 11.55 «Борис Пастернак». Төрүттүнгениниден бээр 100 чыл болганынга. 13.00 Тиилелгенин 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильмиин баштайгы көргүзүү. «Ye бисти шилип алган». 1-2 сериялары. 15.20 «Таиланд: чаңчылдар болгаш амгы үе». 15.50 Өтбуле экраны. «Француз дыл кичээлдери». Уран-чечен телефильм. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрнин үделгези-биле». (Швейцария). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 «Миллионну канчап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. (АКШ). 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 Телекөрүкчүүн спутниги. 21.45 «Ырлажыылынар, өнүүктер». 23.40— 00.35 С. Лем — «Бутерброд». Телешин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бирги рейс». Уран-чечен телефильм. 9.30 Мультфильмнер. 9.50 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.55 «Юрмала-90». 12.15 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Крылья Советов». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 17.10 Депшилге. Информация. Реклама. 17.40 «Мен эмчи мен». Барымдаалыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 18.30 «Ye». 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 «Бир эвес силернин харынар...» 21.00 «Виват, Россия». «Нева хемнин орфейлери». 21.40 «Таанда, ол-ла Татьяна бе?» Барымдаалыг телефильм. 22.40 «Джаз сылдыстары». Д. Браун база О. Лундстремге удурткан оркестр. 23.50 «Дүнеки сеанс». «Ынакшыл дугайында баллада». Киноконцерт. 00.20 —01.50 «Алдын аңнарның чыскаалы». Уран-чечен фильм.

Кино

ФЕВРАЛЬ 10

«НАИЫРАЛ»: «Аазат пай» 9.30, 11.30, 17.10, 19.10 шактарда. **Кино өңнүктериниң клуву** 15.20 шакта. **«Мен ам кортпастай берген мен»** (уругларга) 13.30 шакта. **Видеозал** «Ынакшылдың күжү» (2 сериялыг) 9.10, 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00, «Кара бөрү» 10.20, **Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.10, «Хон Гиль Дон» 14.00, 16.00, 20.50, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хоойлу-биле камгалаңган оорлар» 12.40 шакта. «Америкага бир катап» (3 сериялыг) 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нокдаун» 14.00 шакта. «Ынакшылдың күжү» (2 сериялыг) 15.50, 19.00 шактарда.

Чүрүкчүнүң эскерии

Алгыш-кырыш

Сураг баргаш, «Сарала» кээр,
Шупту улус ынаар үүткүүр.
Автобустар чоруп турда,
Алгыш-кырыш улам деңдээр.

Канчап чанар

Эртине-даш дилээн ышкаш,
Элдептиглер хоорайда бар.
Каскан чери — оваа-оваа,
Канчап олап чанарыл че?

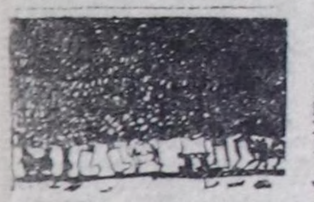

Кара ыш

Кара-кара булуттар дег,
Караңгы ыш шуглаптарга,
Хоорайга келген улус
Хондур чунгаш, чадажырлар.

Александр ОЙДУПТУҢ чураан шоодуг чуруктары.

СОНУУРГАКТАРГА

Каттыржыңар

Карак чажын төгүлгүже каттырары ажыктыг бе азы хоралыг бе?

Бо айтырыгга харыы бээри-биле испан эртемденнер шинчилел ажылдарын кылып чоруткан. Каткы кижиниң бүгү организмин «силгипкен» ышкаш кылыптар деп олар түүнээн. Каткы организмиин биологтуг ажыл-чорудулгазын дүргедедир, хөрек клетказының болгаш түрек-тин шынгаларын быжыктырар.

Рентген дузалаан

Швейцар хоорай Базельде ювелир магазинииниң ээзи бир британ туриске үнелиг билзек каразый берген.

Каразыттырган кижини полиция участогунга эккелгеш, оон чүнү-даа тыппаан. Буруулуг болганын ол кижиге билингеш, салып чорудуптар деп турда, полиция ажылдакчызының бирээзи ону рентгенге көөрүн сүмелээн. Оорнуң улуг хырнында үш муң швейцар франк өртектиг билзек бар болганы тодараан.

Эң узун

Чер кырынга чурттап чораан эң узун кижи чоокта чаа Мапутуга мөчээн. Оон узуну ийи метр 70 сантиметр. 45 харлыг Габриэл Моидлане бодунун бажыңының чанынга чыгчок кээп дүшкенинден бажы кемдээш олган.

Машиназынга сыңмаан

47 харлыг Норман Плеттс 17 муң фунт стерлинг-биле садып алганы каас-коя «Роллс-ройс» дээр машиназынга сыңмаан. «Чаңгыс-даа машинага сыңып кирип чадашканым ол-дур» деп ол хомудаар. Англи хоорай Саутгемптон чурттуг ол кижиниң узуну — 1,88 метр, деңзизи — 164 килограмм. Автомобиль аңаа хууда чорук-херек бүдүрериниг херек. Япон бир фирмага чагыг өзугаар кылдырып алганы «Вольво» харын делгем болза-даа база-ла тар болган: хөрек кежилдир багланып аар шавылдыыр кыска, бажы салон дээвириниг үзүп турар, руль хөрекке чыпшыр дээп турар.

Чемге—чечектер

Япониянын кодээ ажыл-агый министерствозу чемге ажыглаар чечектер тарып өстүрер талазы-биле тускай программаны ажылдап кылган.

Хризантема, роза болгаш харын-даа ыдыктыг сакура дээн ышкаш чечектерни чемге ажыглаары Японияда мода апарган. Ресторанларда чем бүрүзүнге гвоздиканы азы лаванда хандызын немеп турар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арнемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Кялдистер: ◆ баштийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле түүрүп комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

Чагыг № 375. ТС — 00235

Индекс 54241